

Rumeli'de Son Demler ve Ötesi-II

Mareşal Fevzi Çakmak, Haz. Ali Birinci, Yusuf Turan Günaydın

İstanbul, Kopernik Kitap, 2019, 402 Sayfa, ISBN: 978-605-69662-9-3

Melik ABAY*

“*Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*” adlı eser, *Kopernik Kitap* tarafından 2019 yılında iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. Eserin birinci cildi, Fevzi Çakmak'ın çocukluk yıllarından başlayarak Rumeli'deki askerî faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele alır. Tanıtımını yaptığımız eserin ikinci cildi ise, Cumhuriyet kurulduktan sonra ölümüne kadarki dönemini işleyerek başlar ve Mareşal hakkında, arşivlerde bulunan belgeler ile sona erer.

Eserin “Mareşal Anlatıyor” başlığı altında “Ekler” kısmının birinci bölümünde, ağırlıklı olarak Mareşal'in Cumhuriyet kurulduktan sonraki hayatını anlatan hatıratlarına yer verilmiştir. İlk olarak, Fevzi Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, Filistin Cephesi'nde Yedinci Ordu Kumandanıyken, basit bir olaydan dolayı kurşuna dizilmekten nasıl kurtulduğu anlatılır. Bu olay, Yedinci Ordunun karargâh mevki olarak, Alman askerlerinin bulunduğu bir binayı seçmesi ve buradaki Alman askerlerini zorla çıkarması ile başlar. Fevzi Paşa, Alman askerlerinin şikâyeti üzerine bölgeye Enver Paşa'nın geldiğini, ziyaret sırasında bir uçağın kendilerine bomba attığını, ancak bu bombanın patlamadığını ve bu olayın tesiriyle Enver Paşa'nın tutumunun değiştiğini aktarır. Fevzi Paşa'nın daha sonra öğrendiğine göre, Enver Paşa, bombanın patlamamasını kendisinin suçsuz olduğunu gösteren bir ilahi ihtar diye karşılar ve bu yüzden kurşuna dizilmekten kurtulduğunu ifade eder. Daha sonra Fevzi Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'yı kurşuna dizilmekten nasıl kurtardığı anlatılmaktadır. Fevzi Paşa, Enver Paşa'nın İngilizlerin Filistin ve Suriye'yi ele geçirmesiyle geri çekilmek zorunda kalan Mustafa Kemal'in kurşuna dizilmesi için emir verdiğini ve buna

* Askerî Tarih Doktora Öğrencisi, MSÜ ATASAREN, İstanbul, melikabay16@gmail.com

kendisinin engel olduğunu anlatır: “Paşam, gelen haberlere göre Mustafa Kemal Paşa Alman generali ile birlikte geri çekilmek zorunda kalmış. Eğer kendisini kurşuna dizdirmeye kararlı iseniz aynı suçu işleyen bütün Alman general ve subaylarını da kurşuna dizdirmeniz gerekir. Adalet bunu icap ettirir.” Fevzi Paşa, bu sözlerin Enver Paşa’nın üzerinde büyük bir tesir yaptığını ve biraz düşündükten sonra giderayak delice bir emir vermekten vazgeçtiğini aktarır.

Fevzi Paşa, Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye Reisi olarak İstanbul’da görevliyken subay, silah, cephane ve para yardımında bulunmak için bazı mevkilerde görev almak zorunda olduğunu, işgal kuvvetlerini kuşkulandırmadan Anadolu’nun muhtaç olduğu bu yardımları ancak bu şekilde gerçekleştirebileceklerini aktarır. Bu kapsamda Fevzi Paşa, her türlü zorluğa rağmen İstanbul’daki görevinin başında “düşman askerleri süngüleri göğsüne dayandığı dakikaya kadar” kaldığını, daha sonra İnönü ve Sakarya Savaşlarından önce Ankara’ya geçtiğini ifade eder. Bununla birlikte Fevzi Paşa, Millî Mücadele’de silah ve cephenin Ruslar tarafından verilmediğini, Rusların o sırada kendilerine silah verecek durumda olmadığını ve cephanelerinin kullanılan silahlara uymadığını anlatır. Buna karşılık kendilerine zaferi kazandıran silah ve cephanenin çoğunluğunun, İstanbul’da İtilaf Devletlerinin kontrolü altında bulunmayan depolardan kaçırılmak suretiyle sağlandığını aktarır. Fevzi Paşa’nın anılarının bu kısmında bir yanlışlık olduğu söylenebilir. Zira Millî Mücadele cephane, silah ve mali sıkıntılar içinde geçmiş bir süreçtir. Bu süreçte ülke içinde toplanan yardımların yanı sıra dışarıdan da yardım sağlanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte özellikle Rusya coğrafyasından ve bu bölgedeki Türk ve Müslüman halktan toplanan yardımlar söz konusudur.

Nitekim Fevzi Paşa, İngilizlerin İstanbul’da Meclis-i Mebûsan’ı basmaları ve İstanbul’u resmen işgal etmeleri üzerine, artık kendisinin yapacak bir işi kalmadığından bir an önce Anadolu’ya geçmek istediğini belirtir. Fevzi Paşa’nın Ankara’ya gelmesi hem Mustafa Kemal Paşa’nın hem de Meclisteki üyelerin moralini yükseltmişti. Fevzi Paşa, Mustafa Kemal’in bu sevincin nedenini şu suretle ifade etmektedir:

“Benim Ankara’ya gelmeme sevinmesinin nedeni, ordunun kurulması ve teşkilatlandırılması işini rahatça bana bırakabileceğine inanması idi. Sırtından bu ağır yük kalktıktan sonra öbür işlerle meşgul olabilmek için daha fazla zaman bulabilecekti. Muntazam, disiplinli bir orduya karşı duymakta olduğu hasreti çok iyi anlıyordum. Memleketin de ancak böyle bir ordu sayesinde kurtulabileceğine ikimiz de tam olarak inanıyorduk.” (s. 59)

Nitekim Ankara’da Fevzi Paşa’ya karşı gösterilen güven kendisini pek ziyade duygulandırmıştır ve ilk anda kendisini Heyet-i Vekile Başkanlığına, Millî Müdafaa Vekilliğine, Genelkurmay Başkanlığına seçmeleri de bunu göstermektedir. Ardından Fevzi Paşa, İsmet Paşa’nın (İnönü) Garp Cephesi Kumandanlığına, Refet Paşa’nın (Bele) da Cenup Kumandanlığına atamalarını kendisinin yaptığını ifade eder. Bununla birlikte Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya geniş yetkiler veren Başkumandanlık süresinin üçüncü defa uzatılmasında ağırlığını ortaya koyması ile muhalifleri kararlarından döndürdüğünü ve böylece Mustafa Kemal’in Başkumandanlık yetkilerinin üç ay daha uzatıldığını belirtir.

Daha sonra Fevzi Paşa, Çerkez Ethem’in Yunan ordusuna sığınması ve düzenli ordunun kurulması sürecini ele alır. Fevzi Paşa’ya göre, halkın dilinde düşmanla çarpışan kahramanlar, başta Çerkez Ethem olmak üzere Demir Mehmet Efe, Püskülsüz Efe, Yörük Ali Efe gibi milis kuvvetlerin başında bulunan kimselerdi. İsyancıları, Anzavur’u, Kuvâ-yı İnzibatiye gibi İstanbul’dan gönderilen kuvvetleri bastıran bunlardı ve büyük gayretleri ve başarıları görülen muntazam ordunun adı bile geçmiyordu. Fevzi Paşa, bu süreçte başka

yapacak bir şeyin olmadığını, zira yetiştirmekte oldukları muntazam ordunun henüz kuvvetlenmemiş olduğunu vurgular. Nitekim gerekli hazırlıkların tamamlanması ile Fevzi Paşa; Refet Paşa ve İsmet Paşa birliklerinin Çerkez Ethem'i perişan ettiğini, ardından kuvvetlerinin büyük çoğunluğunun muntazam ordu saflarında savaşmayı kabul ettiğini, Çerkez Ethem'in Yunanlılara sığınması üzerine ve hazırlıklarının tamamlanmadığından bunu fırsat bilerek saldırıya geçen Yunanlılarla iki çetin savaş yapmak zorunda kaldıklarını ifade eder. Çerkez Ethem'in memleket içinde olduğu kadar memleket dışında da şöhreti vardı ve Yunanlılar kendilerine karşı koyan kuvvetin büyük kısmının Çerkez Ethem olduğuna inanmaktaydı. Fevzi Paşa, bu düşünceden hareketle Yunanlıların ilk hamlede Eskişehir ve Orta Anadolu'ya uzanan demir yoluna hâkim olmak üzere 6 Ocak 1921'de harekete geçtiklerini ifade eder.

Fevzi Paşa, Yunan birliklerinin Çerkez Ethem'den sonra ilk defa muntazam ordu ile İnönü Savaşı'nda karşılaştığını, ordunun silah ve insan bakımından eksik olmasına rağmen Yunanlıları yenmeye muvaffak olduğunu aktarır. Diğer taraftan Fevzi Paşa, Yunan ordusunun kış ortasında taarruza geçmesinin pek beklenmeyen bir hadise olduğunu ve yeni bir Yunan taarruzu için hiç olmazsa ilkbahara kadar vakit bulunduğunu hesapladıklarını ve yeni kurulan birliklere, er başına onar kurşun verebildiklerinden cephane sıkıntısının yaşandığını belirtir. Nitekim Yunanlıların Eskişehir istikametinde taarruza geçtikleri, böyle bir zamanda duyulmuştu. Ayrıca Çerkez Ethem'in kaçması ve Yunan birliklerine sığınması üzerine seslerini kesen muhalifler Yunan ordusunun ilerlemekte olduğu haberi gelir gelmez yeniden seslerini yükseltmeye başladılar. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden askerî durum hakkında bilgi vermesini teklif etmesi üzerine Fevzi Paşa, Mecliste etkili bir konuşma yaptığını aktarır: *"İşte Milli Müdafaa Vekili olarak size söz veriyorum. Bir hafta sonra size yine bu kürsüden zafer müjdesini kendim vereceğim."*¹ Nitekim Fevzi Paşa, Yunanlıları tam altı gün sonra yendiklerini ve Yunanların kaçarken ellerinde sadece bir günlük cephanenin olduğunu, sözünde durarak Mecliste zafer müjdesi verdiğini ifade eder.

Fevzi Paşa, Mart'ın 31'inde Yunan kuvvetlerinin yeniden taarruza geçtikleri sırada, yine büyük cephane sıkıntısı yaşandığını aktarır: *"Koca ordunun elinde ancak yüz yüz elli sandık cephane vardı. Ama Mehmetçik, kurşununun yerini tutacak şeyi çoktan keşfetmiş bulunuyordu: süngü..."* Nitekim iki hafta süren seri ve kanlı savaşlardan sonra İnönü Zaferi kazanılmıştı. Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın daha önce beklenen Yunan taarruzunu, hazırlanan plana göre başarı ile tatbik ettiğini ve Yunanlıları Bursa'nın önüne kadar kovaladığını belirtir. Fevzi Paşa Yunanların bu savaşta büyük zayıflık vermelerine rağmen vazgeçmeyeceklerinin farkındaydı. Bu yüzden bütün kuvvetlerin silah ve cephane eksikliklerini tamamlamaya çalıştıklarını aktarır. Bu arada yüksek kumanda heyetinde bazı değişiklikler yapılmış, Garp cephesiyle Cenup cephesi kumandanları ve bütün kuvvetler aynı zamanda Genelkurmay başkanı olan İsmet Paşa'nın kumandasına verilmişti. Fevzi Paşa, yazın gelmesiyle düşmanın hazırlıklarının arttığını, temmuz sonlarında bekledikleri taarruzun kendini gösterdiğini aktarır. Bu, tarihe, "Sakarya Harbi" olarak geçecek

¹ Fevzi Paşa, bu sözlerinin Mustafa Kemal Paşa'yı kaygılandırdığını ve Meclis dağıldıktan hemen sonra kendisini yanına çağırarak, *"Bir hafta sonra zafer müjdesini verebileceğini nasıl vadedebildin Paşa!"* diye sorduğunu aktarır. Fevzi Paşa, Mustafa Kemal'in bu sorusuna şu karşılığı vermiştir: *"Çünkü sen de biliyorsun ki genç ordumuzun elinde ancak iyi kötü bir hafta savaşılabilecek kadar cephane var. Bir hafta içinde zaferi kazanamaz, onları yenemez ve püskürtmezsek bir hafta sonra ortada ne sen ne ben ne de Meclis kalacaktır. Ben de hesap verebilecek durumda bulunmayacağım."* Nitekim Fevzi Paşa, Mustafa Kemal'in ancak o zaman kendisini anladığını ve böyle konuşarak Meclisi sakinleştirmekle çok iyi yaptığını söylediğini aktarır. (s. 70)

olan savaşı. Fevzi Paşa, bu savaşın büyük bir talihsizlik ile başladığını ve bunda bir suç varsa sorumlusunun İsmet Paşa olduğunu aktarır. Fevzi Paşa, düşmanın taarruzunun bir yanıltma taarruzu olduğunu apaçık ortada olduğunu, fakat İsmet Paşa'nın bunu anlamadığını ve taarruz kararını vermeden önce kendilerine danışmadığını ifade eder.² Nitekim Fevzi Paşa, cenupta taarruza geçen İsmet Paşa ordusunun tahmin edildiği gibi kapana düştüğünü, büyük kayıplara uğrayarak çekilmek zorunda kaldığını ifade eder. Ardından Fevzi Paşa, kendi şahsını ileri sürerek İsmet Paşa'yı kötü bir akıbetten kurtardığını aktarır:

"... Büyük Millet Meclisinde yapılan bir konuşmada bu hatalı davranışından dolayı İsmet Paşa'yı Yüce Divana vermeye, hatta idama mahkûm ettirmeye kalkıştılar. Hemen müdahale ederek, bu kararı benim de tasvip ettiğimi, aynı cezanın bana da verilmesi gerektiğini söyledim. Kendi şahsımı ileri sürünce muhalifler seslerini kestiler. Böylece onu kötü bir akıbetten kurtarmış oldum." (s. 73)

Fevzi Paşa, İsmet Paşa'nın bir hatası sonunda Sakarya Savaşı'nın kendileri için talihsizlikle başladığını ve buna ikinci bir talihsizliğin eklendiğini aktarır. Buna göre ikinci talihsizlik Mustafa Kemal Paşa'nın atından düşerek, kaburga kemiklerinden biri kırıldığından hastaneye yatmak zorunda kalması idi. Fevzi Paşa, bundan sonra ordunun başında yalnız kaldığını ve daha fazla çalıştığını belirtir; artık sürekli olarak cepheye duramıyor, fırsat buldukça Ankara'ya gelerek Mecliste görünüyor, savaş durumu hakkında gerekli bilgileri veriyordu. Fevzi Paşa, ordunun ilk hamlede uğradığı başarısızlıktan sonra hemen hemen bütün cephelerden çekilmekte olmasının askerlik ilmine vakıf olmayanların morallerini fena bozduğunu belirtiyor ve bu suretle bütün gücüyle onları sakinleştirmeye çalışıyordu:

"Harp yeni başlamıştır. Düşman büyük kuvvetle taarruz etmekte ve bizi bir meydan savaşı vermeye zorlamaktadır. Biz elbette bu meydan savaşını kabul edeceğiz ama bu savaşı onların istedikleri yerde değil, bizim istediğimiz yerde vereceğiz. Bu yerin neresi olacağını şu anda söylemekte mahzur buluyorum. Bunun sebebini elbette yüksek Meclisiniz takdir eder. Allah'ın yardımı ile bu meydan savaşının sonunda zalim düşmanımızı perişan edeceğimizden, Anadolu'muzu Yunan ordularına mezar edeceğimizden şüpheleniz olmasın. Şu anda savaş planımıza uygun olarak bazı noktalardan çekiliyoruz. Belki bu çekilişimiz devam edecektir. Bundan dolayı hiçbir şekilde kuşkulananmanızı ve telaşa kapılmamanızı bilhassa rica ederim!" (s. 75)

Fevzi Paşa, Sakarya Savaşı ile ilgili iki önemli hatırasına yer verir. Bunlardan biri, Soyadı Kanunu'yla ilgilidir. Kendisine, Sakarya Savaşı'nın başından sonunda kadar idare etmiş olmasından ve bu savaşın planlarını hazırlamış olduğundan, Mustafa Kemal Paşa'nın "Sakarya" soyadını vermek istediğinden bahseder. İkinci hatırası ise Afet İnan'ın hazırladığı bir konferansla ilgilidir:

"Afet Hanım, herhâlde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı duyduğu aşırı sevgiden olacak, tarihi hakikatleri bir yana bırakmış, Sakarya Savaşı'nın bütün şerefini kendisine vermiş, savaşın planlarını ona hazırlamış ve Sakarya Savaşı'nı başından sonuna kadar ona idare ettirmiş. Tabii bu meydan muharebesinin zaferinin bütün şerefini de ona vermiş." (s. 81)

Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Muharebesi'yle sanıldığı gibi yakından bir ilgisi olmadığını, geçirmiş olduğu bir kaza sonunda bir kaburga kemiğinin kırılmış ve kendisinin hastaneye kaldırılmış bulunmasının, onu ister istemez bu savaşın dışında bırakmış olduğunu, bu durumda savaşı kendisinin planlayarak idare etmek zorunda kaldığını Afet İnan'a iletmişti. Fevzi Paşa daha sonra, Afet İnan'ın kendisine inanmaması ve her şeyi yapanın yalnız Mustafa Kemal Paşa olduğunda ısrarcı olması üzerine onun zamanın Genelkurmay başkanı olan Orgeneral Salih Omurtak'a başvurmasını, Sakarya Harbi'nde kendisinin yaveri olduğu için, her şeyi daha iyi bileceği ve hatırlayacağı cevabını verdiğini aktarır.

²Fevzi Paşa, durumu Mustafa Kemal Paşa'ya da anlattığını ve onun da kendisine hak verdiğini belirtir. Daha sonra kendisine, hemen cepheye gitmesini söylediğini, ancak Fevzi Paşa asıl tehlikeli taarruzu Eskişehir istikametinden gördüğünden oraya gitmekte ısrarcı olduğunu belirtir.

Fevzi Paşa daha sonra Büyük Taarruz'un planının hazırlanma sürecine değinir bu ve planı kendisinin hazırladığını ifade eder. Yunanlıların Anadolu'da biri Afyon, diğeri Eskişehir'de iki birliklerinin bulunduğundan taarruz için bunlardan birinin seçilmesi konusunda Fevzi Paşa, Afyon'a taarruz edilmesinin daha uygun olacağını aktarır. Fevzi Paşa'ya göre, bu planın uygulamaya konmasının en önemli şartı, düşmanın bu hazırlıkları ve planı hiçbir şekilde öğrenmemesi idi. Bunun için taarruz planını herkesten gizli tuttuklarını, hatta sulh arar gibi görünerek Fethi Bey'i (Ali Fethi Okyar) Londra'ya bile gönderdiklerini ifade eder. Diğerk taraftan sıra hükümete taarruzu resmen bildirmeye geldiğinde bazı vekillerin mütereddüt göründüklerini aktaran Fevzi Paşa, bu tereddütleri ortadan kaldırarak, Heyet-i Vekile'nin taarruz kararını kabul ettiğini anlatır.³ Fevzi Paşa, Büyük Taarruz hakkında şu iki nokta üzerinde durmuştur. Birinci nokta, kazanılan büyük zafere karşılık zayıtın pek az olması konusudur. Şehit ve yaralı olarak zayıtın on bini bile bulmadığı, buna karşılık Yunanlıların 100.000 kişi kaybetmiş olduğunu kaydeder. Fevzi Paşa'nın üzerinde durduğu ikinci nokta ise, Büyük Zafer'den sonra İzmir'e bir an önce varmak için süvari ve piyadeler arasında amansız bir yarışmanın yaşandığı ve bu yarışın beraberlikle sonuçlandığıydı. Neticede İzmir'e piyade birlikleri süvari birlikleriyle aynı anda girmişti. Fevzi Paşa, bunun dünyada benzeri olmayan bir olay olduğunu ifade eder.

Fevzi Paşa daha sonra Millî Mücadele'nin ardından Mustafa Kemal Paşa ile münasebetlerini ele alır. Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın, yaptığı bütün inkılapları gerçekleştirmeye kalkışmadan önce kendisiyle uzunca konuşup tartıştığını ve inkılaplardan çoğunu herkesten önce öğrendiğini belirtir. Fevzi Paşa, bu dönemde Mustafa Kemal'e karşı kuvvetli bir muhalefetin olduğunu, çoğunluğu askerlerden oluşan mebuslarla Mustafa Kemal'in yakın silah arkadaşlarının onun yavaş yavaş memlekette diktatörlük kurmak niyetinde bulunduğundan kuşku landıklarını aktarır. Bunların arasında Kâzım Karabekir, Ali Fuad, Cafer Tayyar, Ali Şükrü Bey gibi nüfuzlu şahsiyetler de bulunuyordu. Fevzi Paşa, bu kişilerin, Mustafa Kemal'in yerine kendisini geçirmek istediklerini aktarır ve onlara şu cevabı verir:

"Bu teklifinizi kabul edemeyeceğim. Bu dediğiniz şey hiçbir zaman olamaz. Sizin de bu yolda çalışmaktan vazgeçmenizi tavsiye ederim. Hepimiz bulunduğumuz mevkilere rıza gösterecek ve el birliği ile memleketin yükselmesi için çalışacağız. Eğer bu yolu bırakarak birtakım siyasi entrikalara kapılacak olursak bu memleketi batırırız. Buna da hakkımız yoktur. Hele ordunun politikaya karışmasına hiçbir şekilde razı olamam. Ben de bugün bu ordunun en sorumlu bir yerinde bulunuyorum. Teklifinizi kabul edecek olursam yarın benim yerime geçecek paşa da ordunun kendisine bağlı olduğuna güvenerek beni devirir ve yerime geçer. Onu da çok geçmeden üçüncü paşa taklit eder. Memleket asıl o zaman askerî diktatörlüğe doğru kayar ve memleketin bizden beklediği hizmetlerin hiçbiri yapılmaz."
(s. 95-96)

Nitekim Fevzi Paşa, muhaliflerin verdiği öğüde pek kulak asmadıklarını, Halk Partisine karşı Terakkiperver Partisini kurduklarını ve muhalefet dozunu, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast tertip edilmesine yol açmak derecesine kadar arttırdıklarını anlatır. Mustafa Kemal Paşa'nın da bunlara karşı sert davrandığını ve İzmir Suikastı ile hiçbir ilgisi olmadığı hâlde Kâzım Karabekir Paşa'nın bile İstiklâl Mahkemesine verildiğini kaydeder. Fevzi Paşa, işte bu sırada müdahale ettiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanına giderek Kâzım Karabekir ile bazılarını ölümden kurtardığını ifade eder.

³ Fevzi Paşa, hükümete taarruzu resmen bildirmeye geldiğinde ilk anlaşmazlığın çıkması ve bazı vekillerin mütereddüt görünmesi, hatta birinin *"Bu işte yüzde 25 başarı ihtimali görsem hemen taarruz için reyimi verirdim"* demesi üzerine; *"Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyla muvaffakiyet ihtimalinin yüzde 25 değil, 75 olduğunu temin ederim"* sözleriyle son tereddütleri ortadan kaldırdığını ve Heyet-i Vekile'nin taarruz kararını kabul ettiğini anlatır. (s. 84)

Fevzi Paşa Atatürk'ün vefatından sonra, neden cumhurbaşkanı olmak istemediğini anlatır. Fevzi Paşa, Atatürk'ün vefatına yakın bir zamanda iki manzaranın gözüne çarptığını aktarır. Bunlardan biri, Atatürk'ün çevresinde çöreklenenlerde görülen paniktir. İkincisi ise Atatürk'ün ölümünden sonra yerine geçmek isteyenlerde baş gösteren gizli mücadeledir. Fevzi Paşa bu ikinci grubu şöyle sıralamakta idi:

“1. Onun yerine benim geçmemi normal görenler: Bunlar hemen kapımı aşındırmaya başlamışlardı. Onlara çok sert ve haşin davrandım. Hemen sindiler.

2. Atatürk'ün yerine aday olarak, hem Halk Partisi sekreteri hem de Dahiliye vekili olan Şükrü Kaya'yı gösterenler.

3. Üçüncü aday Celal Bayar'dı. Kendisi bilfiil başbakandı. Sermaye ve iş çevreleri kendisini kuvvetle destekliyorlardı. Üstelik Kurtuluş Savaşı'nda hizmetleri dokunmuştu. Ama kendisi pek böyle bir istek göstermiyordu. Zeki bir adamdı. Ona bu yeri vermeyeceklerini anlayacak kabiliyette idi.

4. Atatürk'e halef olarak İsmet Paşa'yı gösterenler.” (s. 101)

Fevzi Paşa, Atatürk'ün yerine İsmet Paşa'nın geçmesini isteyenlerin başında olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa'nın yerine onun geçmesinin en doğrusu olduğunu aktarır. Bununla birlikte Fevzi Paşa, cumhurbaşkanlığı seçiminde İsmet Paşa'yı desteklememiş olsaydı, onun cumhurbaşkanı seçilme imkânının olmadığını kaydeder. Fevzi Paşa bundan sonra İkinci Dünya Savaşı meselelerine değinir. Ülkeyi savaş dışında tutabilmek için İsmet Paşa ile birçok konuşma yaptığını ve kendisine her zaman şunları söylediğini aktarır:

“Savaş şu anda sınırlarımızın uzağındadır. Ama ne şekilde gelişeceği belli olmaz. Ordumuz modern savaş araçlarından mahrumdur. Açıkçası bugünkü modern ordularla savaşacak güçte değildir. Zaten bir toprak isteğimiz de yoktur. Bize Mustafa Kemal Paşa'dan kalan miraslardan biri olan 'Yurtta sulh, cihanda sulh' prensibine sıkı sıkı sarılmamız. Savaşın, ondan galip çıkan devletleri de ne derece perişan hâle düşürdüğünü bilirsin. Onun için ne yapıp yapacak, ordumuzu kuvvetlendirirken savaşın mutlaka dışında kalmaya gayret etmeye çalışacağız.” (s. 107)

Nitekim Fevzi Paşa, İsmet Paşa'nın kendisine bu dönemde hak verdiğini ve siyasetini buna göre yürütmeye çalışacağını aktardığını ifade etse de İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İsmet Paşa'nın kendisine karşı davranışlarında bir soğukluk başladığını anlatır. Buna göre Fevzi Paşa, İsmet Paşa'yı tutan gazetelerin onu memleketi savaş dışında bırakmaya muvaffak olmuş büyük kahraman, “Millî Şef” diye göklere çıkarttıklarını ve İsmet Paşa'nın, kazanmış olduğu bu başarıda kendisine ikinci bir ortağa tahammül edemediğini kaydeder.

Fevzi Paşa bundan sonraki yazılarında, emekli olduktan sonra milletvekili olma hikâyesi, Millet Partisine katılma süreci ile ilgili hatıralarına yer vermiştir. Fevzi Paşa politikaya Celal Bayar'ın sözlerine kanarak girmeye razı olduğunu, başlangıçta bağımsız milletvekili olacağını umduğunu, fakat politika gayyasına boğazına kadar gömüldüğünü anlatır. Ardından Fevzi Paşa hem Halk Partisinin hem de Demokrat Partinin hedefi hâline geldiğinden bahseder. Buna göre Fevzi Paşa, politikaya istemeyerek de olsa katıldıktan sonra, artık yerini kesin olarak belirlemek için Millet Partisinin teklifini kabul etmiş, bu partinin fahri başkanı olmuştu.

Eserin ikinci kısmında Mareşal Fevzi Çakmak ve yakınlarıyla gerçekleştirilmiş röportajlar seri hâlinde verilmiştir. İlk olarak Cemal Kutay'ın Fevzi Paşa ile yaptığı “Otuz Ağustos'un Yirmi Beşinci Yılında O Günün Mareşal'i Konuşuyor” başlıklı röportaja yer verilmiştir. Söz konusu röportajda Cemal Kutay, Mareşal'den *Millet*'te neşretmek üzere birkaç hatıra rica etmesi üzerine, Fevzi Paşa Sakarya'dan Dumlupınar'a kadar her hadiseyi teferruatıyla kaydettiği defterinden bazı hadiseleri Kutay'a aktarmıştır. Daha sonra “Hayatının Son Röportajında Millet'e Söyledikleri” başlığı altında; ağırlıklı olarak Mareşal Fevzi Çakmak'ın cumhurbaşkanlığı seçimi konusundaki beyanları bir seri hâlinde sunulmuştur. Son olarak

“Mareşal Çakmak’ın Refikası Anlatıyor” başlığı altında, Fevzi Çakmak’ın eşi Fıtnat Çakmak ile yapılan röportajda, Mareşal’in hususî hayatına ait bilinmeyenleri, merakları, kızdığı/eğlendiği şeyler gibi hususlara yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, “Arşiv Belgeleriyle Fevzi Çakmak (1923-1964)” başlığı altında, Mareşal’in hatıratının özellikle Cumhuriyet bölümüne ışık tutan arşiv vesikalarına yer verilmiştir. Bu bölümde Fevzi Çakmak’ın hayatının son altı senesini nasıl geçirdiğinin ve siyaset meydanında nasıl “tehlikeli” bir rakip olarak görüldüğünün şahidi olarak Devlet Arşivlerinde, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumu arşivlerinde bulunan vesikalara yer verilmiştir. Nitekim Mareşal’in istemeyerek girdiği siyasetçilik devresi - hayatının en çalkantılı yılları- hakkında elde edilen vesikalar, herhangi bir sansüre ve müdahaleye uğramadan hazırlanarak müstakil bir bölüm olarak sunulmuştur.

Eserin içeriğinden söz edildikten sonra metne dair şu tespitte bulunulabilir; eserin “Ekler” kısmının birinci bölümünde, başlık ile metin arasında uyum sorunları vardır. Örneğin; “Sakarya Soyadını Neden Reddettim?” başlığı altında anlatılması gereken “Gaye Vatan Kurtarmaktı” başlığı altında, “Ruslar Bize Silah Vermedi” başlığında anlatılması gereken “Yeni Bir Taarruz Hazırlığı” başlıklı altında anlatılmaktadır. Sonuç olarak, Mareşal Fevzi Çakmak’ın anılarından ve Mareşal hakkında arşivlerde bulunan belgelerden hazırlanan eser, Osmanlı Devleti’nin son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarına ait tarih araştırmalarına büyük katkı sağlayacak bilgiler barındırmakta ve eserde ayrıca, askerî şahsiyeti ile ön plana çıkan Fevzi Çakmak’ın siyaset hayatına, özellikle İsmet İnönü döneminde maruz kaldığı muamelelere dair kıymetli bilgiler içermektedir.